

Martha C. Nussbaum, *Izdizanje misli. Inteligencija emocija,*
Sandorf & Mizantrop, Zagreb 2019.,
izvadci iz više poglavlja

IV. GAĐENJE I GRANICE TIJELA

Postoji još jedna povezana emocija koju sada moramo razmotriti: emocija gađenja.¹ Gađenje se razvija ponešto kasnije od primitivnog stida; čini se da je odsutno iz djetetovog života sve do trenutka učenja samostalnog obavljanja nužde; zato razmišljajući o njemu donekle žurimo ispred okvira naše koncepcije djetetova razvoja koja se još uvijek koncentrira na prve dvije godine života. No budući da je gađenje usko povezano s pitanjima stida zbog tjelesne nedostatnosti, i zato što će se u idućim poglavljima ta povezanost pokazati važnom, moramo ga sada uvesti u razmatranje; u III. dijelu nastaviti ćemo dalje s tom pričom.

Gađenje je osobito visceralna emocija. Ona uključuje snažne tjelesne reakcije na podražaje koji često imaju izrazito tjelesne karakteristike. Njegova klasična manifestacija je povraćanje; njegovi klasični podražaji su neugodni mirisi i drugi objekti koji su i po samom izgledu gadljivi.² Ipak, jedno važno istraživanje koje je proveo psiholog Paul Rozin³ pokazalo je da gađenje ima složen kognitivni sadržaj koji se koncentrira na ideju inkorporacije nekog onečišćivača. Njegova ključna definicija gađenja je "odvratnost prema mogućnosti (oralne) inkorporacije neugodnog objekta. Neugodni objekti su onečišćivači; odnosno, ako makar i nakratko dođu u dodir s prihvatljivom hranom, tu hranu čine neprihvatljivom."

Rozin ne osporava ideju da gađenje možda ima evolucijsku osnovu; ali pokazuje da se razlikuje i od *odbojnosti*, negativne reakcije potaknute osjetilnim faktorima, i od (osjećaja) *opasnosti*, odbacivanja potaknutog očekivanim štetnim posljedicama. Gađenje nije obična odbojnost – jedan te isti miris izaziva različite reakcije gađenja ovisno o ispitanikovo koncepciji objekta. Ispitanicima se da u zadatak da pomirišu miris iz dvije različite bočice koje zapravo sadrže istu tvar, iako im se kaže da jedna bočica sadrži izmet, a druga sir. (Ta dva mirisa zaista se mogu pobrkati). Onima koji misle da mirišu sir miris se obično sviđa; onima koji misle da mirišu izmet smatraju da je odbojan i neugodan. "Hedonističku vrijednost prvenstveno određuje ispitanikovo poimanje objekta, a ne osjetilna svojstva objekta."⁴ Općenito, gađenje je u prvom redu potaknuto idejnim faktorima: prirodom ili

¹ Širu analizu i povezane društveno-pravne refleksije vidi u: Nussbaum (1999b).

² Pod "klasičnim" podražajima i Rozin i ja mislimo na to da su to općenite prilike u kojima se osjeća gađenje i ključni paradigmatički slučajevi za kojima ljudi obično posežu u objašnjenju gađenja ili toga zašto je neka konkretna stvar odvratna.

³ Rozin je objavio brojne članke o aspektima gađenja, ali jedan opsežan prikaz njegovih stajališta može se pronaći u: Rozin i Fallon (1987).

⁴ Ibid., str. 24., bilješka 1.

porijeklom predmeta i njegovom društvenom poviješću (npr. tko ga je dodirivao). Čak i ako se ispitanike uvjerava da mljeveni sušeni žohar ima isti okus kao šećer, oni ga ipak odbijaju pojesti ili, ako ga ipak probaju, kažu da ima odvratni okus.

Osim toga, gađenje nije isto što i (percipirana) opasnost. Ljudi toleriraju prisutnost opasne hrane (npr. otrovnih gljiva) u okolini, pod uvjetom da se ona ne konzumira; prisutnost gadjive hrane ne toleriraju. Kada se opasnost ukloni, opasna hrana će se konzumirati: detoksificirane otrovne gljive su prihvatljive. No gadjiva hrana ostaje gadjiva čak i kada se u potpunosti ukloni opasnost. Ljudi odbijaju jesti sterilizirane žohare; mnogi ne žele progutati čak ni žohara stavljenog u neprobavljivu plastičnu kapsulu koja, netaknuta, izlazi u ispitanikovom izmetu.

Gađenje se tiče granica tijela: ono se usredotočuje na mogućnost da u "ja" inkorporiramo neku problematičnu tvar. Za mnoge su ljude, i u vezi s mnogim predmetima, usta posebno osjetljiva granica. Da bi nešto bilo gadjivo mora se smatrati stranim: čovjekovi vlastiti tjelesni proizvodi ne smatraju se gadjivima sve dok se nalaze unutar čovjekovog tijela, ali postaju gadjivi kad iz njega iziđu. Većini ljudi se gadi piti iz čaše u koju su sami pljunuli, iako nisu osjetljivi na slinu u vlastitim ustima. Idejni sadržaj gađenja u tom je što će "ja" postati nedostojno ili onečišćeno konzumiranjem tvari koja se smatra gadjivom. Nekoliko eksperimenata koje je Rozin proveo s kolegama ukazuju na to da u pozadini svega toga leži ideja "ono si što jedeš": ako konzumiraš nešto nedostojno, to te čini nedostojnim.

Objekti gađenja uvelike se razlikuju, ali Rozin je eksperimentalno potvrdio da su "svi objekti gađenja životinje ili njihovi proizvodi", ili objekti koji su bili u kontaktu sa životinjama ili njihovim proizvodima. Teško je objasniti zašto biljni proizvodi (osim trulih ili pljesnivih primjeraka) nisu gadjivi⁵, ali istraživanja sugeriraju da su motivacijske ideje povezane s našim interesom za kontroliranjem granice između nas i životinja, odnosno naše vlastite animalnosti. Suze su jedina tjelesna izlučevina koja se ne doživljava kao gadjiva – vjerojatno zato jer se smatraju isključivo ljudskom izlučevinom, pa nas ne podsjećaju na zajedničke crte koje dijelimo sa životinjama.⁶ Nasuprot tome, izmet, šmrklje, spermu i druge tjelesne izlučevine smatramo onečišćujućima: ne želimo ih progutati, a one koji su s njima u redovnom kontaktu smatramo onečišćenima. (Svakodnevna dužnost "nedodirljivih" u indijskom kastinskom sustavu bila je čišćenje zahoda; u mnogim kulturama oralno ili analno primanje sperme smatra se onečišćujućim i znakom niskog ili nedostojnog statusa).

⁵ Nekim ljudima bamija se gadi, a postoje teorije da je to zato što je sluzava i podsjeća ih na sluznicu živih bića. Čini se da je takva reakcija rjeđa u kulturama u kojima se bamija najčešće prži da bi izgubila sluzavost (u takvom je obliku, na primjer, nezaobilazan dio indijske kuhinje).

⁶ Rozin i Fallon (1987), str. 28, navod Sherry Ortner.

Što se tiče primjedbe da nam nije odvratno meso koje jedemo, obično nam se gadi njegovo životinjsko porijeklo, pa s njega skidamo kožu i glavu te ga režemo na male komade.⁷

Rozin uz neke rezerve zaključuje da je ključna ideja u gađenju uvjerenje da ćemo se konzumiranjem onog animalnog u izlučevinama i sami svesti na životinje. Tu misao možemo proširiti dodajući, u skladu s postavkama naznačenim Rozinovima istraživanjem, da doživljavamo reakcije gađenja i na stvari koje su pokvarene ili trule i čija bi nas konzumacija učinila osjetljivijima na smrt i propadanje. Gađenje nas, dakle, štiti i od animalnosti općenito, kao i od smrtnosti koja igra važnu ulogu u gađenju prema animalnosti. Zapravo, taj dodatak je potreban da bismo objasnili zašto neke aspekte animalnosti – na primjer snagu, agilnost – ne smatramo odvratnima. Proizvodi koje smatramo gadljivima oni su koje povezujemo s vlastitom osjetljivošću na propadanje i na prelazak u otpadni proizvod. Stoga je u svim kulturama temeljno obilježje ljudskog dostojanstva mogućnost ljudi da se peru i rješavaju otpadnih stvari. (Rozin ukazuje na analize uvjeta u zatvorima i koncentracijskim logorima koje pokazuju da o ljudima kojima je zabranjeno da se peru ili idu u zahod drugi uskoro počinju misliti kako više i nisu u potpunosti ljudi, pa ih je kao takve lakše mučiti ili ubiti.⁸ Oni su postali životinje.)

Važna crta gađenja ideja je "psihološkog onečišćenja". U osnovi, prethodni dodir između neškodljive stvari i gadljive stvari uzrokuje odbacivanje prihvatljive stvari. Onečišćenje je posredovano onim što Rozin naziva zakonima "simpatičke magije". Među njih spada i zakon *zaraze*: stvari koje su bile u dodiru i dalje djeluju jedna na drugu.⁹ Zato, kad se u čašu soka ubaci mrtav žohar, ljudi poslije odbijaju piti tu vrstu soka. Drugi je zakon "sličnosti": ako su dvije stvari slične, smatra se da djelovanje koje se izvrši na jednu stvar (na primjer tako da je se onečisti) utječe i na drugu. Ispitanici odbijaju pojesti čokoladni kolačić zgnječen tako da podsjeća na pseći izmet, iako znaju njegovo pravo porijeklo; odbijaju jesti i juhu posluženu u (sterilnoj) noćnoj posudi, ili onu koja se miješala (sterilnom) lopaticom za ubijanje muha.

Te su reakcije na nekoj razini iracionalne i iskazuju pogrešku svojstvenu mnogim emocijama: objekt se identificira na pogrešnoj razini općenitosti i zato se povezuje s objektima od kojih se bitno razlikuje. No iako tu tendenciju možemo nazivati iracionalnom

⁷ Ibid., navod istraživanja A. Angyal. Kada ne prikrivamo oblik životinje – kada na ražnju pečemo cijelo janje, uključujući oči i ostale dijelove, ili kada poslužujemo svinju s jabukom u ustima – obično u tome ima mačističke razmetljivosti, slično onome kada lovci izlažu glavu ulovljene zvijeri kao trofej, očekujući da će kod plašljivijih izazvati šok, pa i malu zgađenost. (U tom smislu slavni strip o "lovcima na dabrove" u *Playboyu* – sa slikom žene raskrečene poput ubijenog jelena na krovu lovčevog automobila – ilustrira samu srž mizoginije).

⁸ Rozin i Fallon (1987), navod T. Despresa. Više primjera takve sklonosti i njenog lošeg utjecaja na empatiju i samilost vidi u Šestom poglavlju.

⁹ Taj zakon ima afirmativnu stranu koja se očituje u želji da posjedujemo ili makar samo dotaknemo objekte koji su bili u vlasništvu slavnih osoba, da spavamo ondje gdje su oni spavali i tako dalje.

ako to želimo, moramo priznati i da je ona na dva načina prilično funkcionalna. U evolucijskom smislu, generaliziranje o tome koje objekte treba izbjegavati bez sumnje je pomagalo u uspješnijem odvratanju naših predaka od istinski opasnih objekata. Kao što je odavno rekao Nietzsche, vrsta koja bi odbijala generalizirati i koja bi precizno istraživala svaki pojedini objekt prije svake generalizacije, vjerojatno bi davno izumrla.¹⁰ Pa čak i u suvremenim uvjetima, čini se da odlučno i općenito odbijanje gadljivog od strane "ja" služi tome da se "ja" uvjeri u vlastitu čvrstoću i snagu. Zato se, kao što ćemo vidjeti, gađenje često tako nezaustavljivo širi među ljudima i društvenim skupinama.

Čini se da je gađenje odsutno kod dojenčadi tijekom prve tri godine života. Gađenju uče roditelji i društvo. To ne znači da ono nema evolucijske korijene; mnogim urođenim osobinama treba vremena da sazriju. No to pokazuje da kod gađenja, kao i kod jezika, društvena pouka igra važnu ulogu u formiranju oblika koje poprimaju urođena svojstva. Obično ta pouka počinje učenjem odlaska na zahod; ideje neizravnog i psihološkog onečišćenja najčešće se formiraju tek mnogo kasnije. U njihovom razvoju sudjeluju i roditelji i društvo (razine gađenja kod djece u snažnoj su korelaciji s razinama gađenja kod njihovih roditelja,¹¹ a objekti gađenja značajno se razlikuju u različitim kulturama).

Gađenje je, kao što kaže Rozin, posebno moćno oružje društvene pouke. Kroz pouke o gađenju i njegovim objektima društva prenose snažna stajališta o animalnosti, smrtnosti i povezanim aspektima roda i seksualnosti. Iako kognitivni sadržaj i etiologija gađenja sugeriraju da će u svim društvima vjerojatno postojati određeni primarni objekti gađenja – izmet i druge tjelesne izlučevine – društva imaju značajan prostor u proširivanju reakcija gađenja na druge objekte, koje smatraju bitno sličnima primarnim objektima. Zato, iako se u neku ruku čini ispravim reći da postoje "prirodni" objekti gađenja u smislu toga da u doživljaju gađenja prema primarnim objektima sudjeluju neki veoma rašireni i duboko ukorijenjeni oblici ljudskog mišljenja, mnogi objekti postaju objekti gađenja kao posljedica izrazito varijabilnih oblika društvene pouke i tradicije. No u svim društvima gađenje je izraz odbijanja da se konzumira neki snažan podsjetnik na vlastitu smrtnost i animalnost, i da se njime bude onečišćen.

Naša djeca, dakle, iz učenja samostalnog vršenja nužde i sličnih oblika društvene pouke grade neke konačne stavove prema vlastitom tjelesnom otpadu i drugim povezanim tvarima. Gađenje igra važnu ulogu u poticanju izbjegavanja istinski štetnih tvari i čini se da uistinu ima evolucijsku osnovu: ne bi bilo pametno, a možda čak ni moguće, odgojiti dijete tako da ga ono uopće ne osjeća, iako i roditelji i društvo svakako mogu izvršiti velik utjecaj u pogledu njegove jačine i manifestacija. No tako nastaje još jedan uzrok sukoba u djetetovom životu: naime, sada mu se vlastito tijelo čini problematičnim, izvorom loše tvari. Ono se na

¹⁰ Nietzsche, *Vesela znanost*, 111 – 112.

¹¹ Vidi u: Rozin *et. al.* (1984).

neki način uči ograditi od kvarljive i ljepljive tvari u sebi i zahvaljujući tome počinje samo sebe drukčije gledati. Univerzalna reakcija na taj osjećaj zgađenosti nad sobom projiciranje je reakcije gađenja prema van, tako da osoba ne promatra sebe nego neku drugu skupinu ljudi kao lošu i odbojnu, kao izvore onečišćenja koji se možda mogu držati na sigurnoj udaljenosti. Kao što ćemo vidjeti u III. dijelu, mizoginija je posebno snažan primjer takvih projekcijskih reakcija, kao i antisemitizam i preziranje homoseksualaca. No za sada naše dijete koje je svladalo odlazak na zahod i počelo se družiti sa svojom vršnjačkom skupinom počinje razmišljati o ušima¹² i o tome tko ih ima. U dobi od oko šest godina uzet će na nišan drugu djecu koja su na neki način drukčija, govoreći da "imaju uši". Izrađivat će papirnatu "klopke za uši" i praviti se da hvata te odvratne bube na tijelima druge djece. Na taj će način formirati svoju "unutarnju skupinu" i "vanjsku skupinu", pri čemu vanjska služi tome da uvjeri unutarnju kako su njeni članovi jedan korak dalje od toga da i sami budu odvratni (sluzavi, ljepljivi, truli).

U slučaju gađenja kao i u slučaju primitivnog stida, naš ambivalentan odnos prema ustroju vlastitog tijela, njegovoj bespomoćnosti i povezanosti sa smrtnošću i propadanjem utječu na emocije djetetovog ranog društvenog života, sijući sjeme nekih tvrdokornih moralnih i društvenih problema.

.....

[...]

Sada se moramo okrenuti gađenju, koje također ugrožava moralnost. Prijetnja gađenja razlikuje se od prijetnje primitivnog stida, iako su u žarištu obojega nesavršenost i nedostatak kontrole. Dok stid ostaje koncentriran na "ja", gađenje se širi prema van. Dijelovi "ja" na koje se gađenje koncentrira smatraju se gadjljivim nakon što napuste tijelo, a želja gađenja je da ih ukloni, istjera iz sfere "ja". Ta želja obično ima za posljedicu, kao što smo vidjeli, magijske projekcije gadjljivih svojstava na druge ljude ili skupine koje postaju sredstvo za stvaranje sigurnije granice između sebe i vlastite animalnosti i smrtnosti. Predmeti gađenja rijetko su, ili možda nikada i nisu, djetetovi vlastiti roditelji ili djetetov najbliži krug: time se ne bi postiglo željeno ograđivanje sebe. Ako "hvatačem uši" nađete uši na vlastitoj majci, vjerojatno ih i vi već imate. Odvratni ljudi obično su oni koji su drukčiji i koji se izbjegavaju kao nosioci zaraze gadjljivom animalnošću.¹³ Dakle, gađenje ne

¹² U originalu je zapravo "*cooties*", imaginarna zarazna bolest djece u pred-pubertetskom razdoblju. Bolest obuhvaća bakterije i nametnike koji se uništavaju "hvatačem", ručno izrađenom papirnatom spravicom sličnom našoj "žabici". Između ostalog, djevojčice optužuju dječake da imaju "muške *cooties*", a dječaci djevojčice da imaju "ženske *cooties*". Optužuju se i djeca lošijih higijenskih navika, djeca iz siromašnijih obitelji i slično. Kod nas bi najbliži optužbe bile one da neko dijete ima uši, nap. prev.

¹³ Jedna od iracionalnosti vezanih za gađenje povezivanje je prljavštine sa životinjama – jer su životinje u većini mnogo čistije od ljudi. No takve su asocijacije, kao što sam već ustvrdila, simbolične, usmjerene na održavanje osjećaja moći i neranjivosti u dominantnoj skupini. Slično opiranje realnosti nalazimo u uvjerenju

predstavlja prijetnju moralnosti kao takvoj – netko može podržavati neku vrstu moralnog sustava, a istodobno se odnositi prema određenim ljudima kao prema predmetima gađenja; ali ono predstavlja prijetnju ideji *ravnopravne* vrijednosti i dostojanstva osoba, ideji koja je važan dio onakvog morala kojem bi većina nas dala prednost. No primitivni stid i gađenje usko su povezani utoliko što oboje proizlaze iz nesprenosti ili nesposobnosti da čovjek prihvati svoju trenutnu situaciju kao situaciju bića koje je potrebno, smrtno i izrazito ovisno o drugima. Moglo bi se bez pretjerivanja reći da korijeni gađenja leže u primitivnom stidu, u nesprenosti da se bude ranjivo animalno biće. Dakako, sva ljudska bića do neke mjere osjećaju primitivni stid te bez njega vjerojatno ne bi mogla ni funkcionirati; a i gađenje je univerzalno i u nekim smislovima funkcionalno. No nijedna od te dvije emocije ne mora poprimiti hipertrofirane oblike, a upravo u takvim oblicima one predstavljaju posebnu prijetnju moralnosti.

I u ovom slučaju razvoj stvara različite putove prema gađenju, a oni su često u korelaciji s rodnom pripadnošću. U ambicioznoj studiji *The Anatomy of Disgust* William Miller analizira sadržaj gađenja kao što i ja ovdje činim, tijesno ga povezujući s mizoginijom i željom muškaraca da se distanciraju od sluzavih proizvoda vlastitog tijela, i u krajnjoj liniji od vlastite animalnosti i smrtnosti.¹⁴ Žena postaje odvratna i sluzava jer je sredstvo prijenosa muškarčeve sperme. Ona postaje, putem projekcije, nositeljica svih onih animalnih karakteristika od kojih bi se muškarac želio distancirati. Iako Miller povremeno sugerira da je rodna razlika u gađenju neizbježna, ne treba sumnjati da je ona društveno uvjetovana i usko povezana s društvenim učenjima o ambiciji i kontroli. A društva se značajno razlikuju po tome do koje mjere potiču takve projekcijske reakcije. Klaus Theweleit u izvrsnoj knjizi *Muške fantazije*,¹⁵ detaljnoj studiji tekstova pripadnika elitnog korpusa njemačkih vojnika nakon Prvog svjetskog rata, otkriva u tim tekstovima hipertrofiju mizoginijskog gađenja, gdje se čisto, praktički mehaničko tijelo vojnika stavlja u opreku s ljepljivim, onečišćenim tijelima žena – žena koje su ih rodile i žena u koje ejakuliraju. Jedno od njegovih značajnih otkrića je sljedeće: dok su u nekoj mjeri tijela svih žena – i možda osobito tijelo majke – objekti gađenja, na razini svjesnog poimanja postoji oštra podjela; supruge, majke i medicinske sestre prikazuju se kao čiste i "bijele", a prostitutke i žene iz radničke klase kao prljave i odvratne. Dakle, u tom smislu gadljivo i dalje ostaje "drugo", i uvijek je moguće zamisliti njegovo odstranjivanje iz svijeta, onako kako čovjek ispire fekalije povlačenjem vode ili baca pokvarenu hranu. Stoga možemo vidjeti čak i prije nego što prijedemo na našu raspravu o samilosti u II. dijelu da gađenje vjerojatno predstavlja posebnu prijetnju

više kaste Hindusa u Indiji da su oni čisti, dok su "nedodirljivi" prljavi. Zapravo, kao što je otkrio Ghandi dok je radio na sprečavanju širenja epidemije kolere, pripadnici nižih klasa imali su čistija okruženja, jer su vršili nuždu podalje od svojih boravišta, dok su pripadnici viših kasti, koji su u tu svrhu često upotrebljavali žljebove uz prozore, bili izloženi većem riziku od infekcije.

¹⁴ Miller (1997), o čemu se naširoko raspravlja u: Nussbaum (1999b).

¹⁵ Theweleit (1987, 1989).

samilosti, ili barem bilo kojem njenom obliku u kojem se ona proširuje na ljudska bića općenito, bez hijerarhije i diskriminacije.

Dakle, stajalište o emocionalnom razvoju otkriva neke probleme koje emocije – kao priznanja toga da čovjek ima potrebe i da je nepotpun – postavljaju pred moralnost; s druge strane, one otkrivaju i bogate resurse za moralnost. Uistinu, naša priča snažno nagovještava da bez emocija moralnost ne bi bila ni moguća, i da se ona neprekidno oslanja na podršku emocija.

.....

[...]

Ali moj argument u Četvrtom i Šestom poglavlju upućuje na jedan dalekosežniji zaključak. Tvrdila sam da gađenje koje osjećamo prema nekoj društvenoj skupini često ukazuje na želju da se ogradimo od nečega u vezi s nama samima što za nas ta skupina predstavlja. Dijagnoza se pokazuje posebno točnom u područjima mizoginog i homofobnog gađenja, ali vjerujem da se odnosi i na našu reakciju na zlo. Često smo skloni misliti da su počinitelji opakih nedjela čudovišta koja nam nisu nimalo slična. Ta sklonost igra važnu ulogu, na primjer, u pisanju i čitanju o nacistima i holokaustu. Golemo oduševljenje nedavnom knjigom Daniela Goldhagena¹⁶ i u Njemačkoj i u Sjedinjenim Državama ne može se lako objasniti ni njenom revolucionarnošću ni kvalitetom: njene glavne ideje nisu nove, pa čak i ako se čovjeku to djelo sviđa, mora priznati da ima mnogo sjajnih knjiga na istu temu. Mislim da se toliko zanimanje može objasniti željom mnogih ljudi (uključujući suvremene Nijemce koje Goldhagen pažljivo ekskulpira) da vjeruju kako je kultura koja je iznjedrila strahote nacizma zapravo bila monstruoza aberacija. Za razliku od drugih knjiga koje naglašavaju banalnost zlodjela nacističkih počinitelja (Hannah Arendt, Christopher Browning)¹⁷, ili knjiga koje naglašavaju ulogu kulturne ideologije u izgradnji nacističkog mentaliteta (na različite načine Raul Hilberg¹⁸, Omer Bartov¹⁹), Goldhagenova knjiga tvrdi da je Njemačka koja je stvorila nacističku bila posebna, "radikalno drukčija kultura" koju treba promatrati "kritičkim okom antropologa koji se iskrcava na nepoznate obale."²⁰ Tvrdi da te ljude nisu oblikovali faktori koji se mogu jednostavno ponoviti u drugim vremenima i na drugim mjestima i da oni nisu izražavali univerzalnu ljudsku sposobnost za destrukciju. Oni su bili jedinstveni, odvrtni monstri. Mi nismo takvi i nipošto ne bismo mogli prouzročiti

¹⁶ Goldhagen (1996).

¹⁷ Browning (1992) naglašava ulogu običnih ljudskih reakcija poput popuštanja pritiscima vršnjačke skupine, želje da se ne ostavi dojam kukavice, ne izgubi obraz itd.

¹⁸ Hilberg (1985) naglašava psihološku važnost namjernog, ideološki motiviranog tretiranja Židova kao štetočina ili čak neživih bića.

¹⁹ Bartov (1991) naglašava ulogu ideologije u stvaranju grupe koja je sposobna za izvršavanje strahota. Vidi i: Bartov (1996).

²⁰ Goldhagen (1996), str. 15.

neko takvo zlo.²¹ Gledanje nacista na taj "antropološki način", bilo u povijesnim djelima ili u filmovima i romanima, donosi utjehu: zlo je vani, strano, nema s nama nikakve veze. Naše gađenje stvara granicu: ono kaže – to zagađenje jest i mora ostati izvan naših tijela. Mogli bismo i u ovom slučaju reći da mi čak pozivamo gađenje da nam pritekne u pomoć: gledajući na zle ljude kao na odvratne sami se zgodno distanciramo od njih.

Nasuprot tome, kada vidimo kako se nacisti opisuju bez gađenja, kao ljudska bića s kojima dijelimo zajedničke osobine – bilo da se naglasak stavlja na sposobnost svih ljudskih bića za zlo ili na univerzalnu podložnost izopačenim ideologijama – to je uznemirujuće, jer zahtijeva da sami sebe stavimo pod povećalo i upozorava nas da bismo možda učinili isto u sličnim okolnostima. Upozorava nas na prisutnost zla (bilo aktivnog ili pasivno-kolaboracionističkog) u nama samima i zahtijeva da se pitamo kako bismo mogli spriječiti pojavu sličnih fenomena u našem društvu. Moramo se suočiti s činjenicom da možemo postati oni; no to znači da u značajnom smislu već jesmo oni – sa strahovima, slabostima i moralnim sljepilom koje stvara takva zla. Budući da ta reakcija psihološki toliko više uznemiruje i toliko je politički provokativnija od reakcije koju pobuđuje Goldhagen, nije čudno što je njegova knjiga dočekana sa srdačnim odobravanjem. Ona nam pomaže da zaboravimo da su strahote koje su američki vojni zapovjednici počinili u Vijetnamu, strahote koje su počinjene nad robovima i Indijancima (da i ne spominjemo Židove koje ovdje možda nismo istrebljivali, ali daleko od toga da smo ih tetošili) u našoj vlastitoj povijesti. Ne – zlo uzrokuju monstrumi i takvo se zlo može dogoditi samo kod drugih.²²

Mislim da se slična stvar događa kad nas se poziva da s gađenjem reagiramo na nedjela ubojice. Poziva nas se da tu osobu sagledavamo kao čudovište, nekoga tko je izvan granica našeg moralnog univerzuma. Poziva nas se upravo da ne pomislimo: "jedino me sreća spašava što i ja nisam taj". No u realnom životu se čini vjerojatnim da su sva ljudska bića sposobna za zlo, i da su mnoge ako ne i sve odvratne zločince izopačile okolnosti, i društvene i osobne, koje igraju veliku a ponekad i presudnu ulogu u objašnjenju njihovih zla. Ako se porotnici navode na to da misle kako zlodjela čine monstrumi koji su jednostavno od rođenja drukčiji, koji su izopačeni i nehumani, neće moći donijeti neke prosudbe o sebi i vlastitom društvu koje su izrazito relevantne, ne samo za ravnopravnu i principijelnu primjenu zakona, nego i za izgradnju društva u kojem će biti manje zla. Ako

²¹ Vidi "Obična čudovišta" Omera Bartova, prikaz Goldhagenove knjige u *The New Republic*, 29. travnja 1996., 32–8, u kojem se identificira lažno utješna poruka tog djela kao mogući razlog oduševljenja koje je izazvalo unatoč činjeničnim pogreškama. Vidi nadalje u *The New Republic* razmjenu mišljenja između Goldhagena (23. prosinca 1996.) te Bartova i Browninga (10. veljače 1997.); vidi i Bartovljevi prikaz knjige *The Concentration Camp* Wolfganga Sofskyja (13. listopada 1997.).

²² Vidi Bartov, "Obična čudovišta", str. 37–8. "Ostaje nam teza da su Nijemci i inače bili čudovišta, a da je jedina uloga nacističkog režima bila u tome da im pruži priliku za ostvarenje zlih želja... Goldhagen se zapravo obraća čitateljima koji žele čuti ono u što ionako već vjeruju. Time zamagljuje činjenicu da je holokaust bio previše mračan i previše strašan da bi se mogao svesti na simplicitička tumačenja koja skrivaju njegovu relevantnost za naše vlastito doba." Zahvalna sam Rachel Nussbaum za razgovore o tim pitanjima.

klasificiramo ubojstva kao takva koja uključuju "otežavajuće okolnosti" po nekom razumnom kriteriju – na primjer ubojstvo počinjeno pri počinjenju drugog teškog kaznenog djela, ili ubojstvo mučenjem – dopuštamo takvim korisnim razmišljanjima da iziđu na svjetlo dana umjesto da ih suzbijamo: jer takva klasifikacija traži da se zapitamo zašto mislimo da je mučenje loše i da reflektiramo o važnim društvenim razlozima za sprečavanje mučenja. (S takvim refleksijama često će biti spojene emocije ogorčenja). Ako pak klasificiramo ubojstvo na osnovi gađenja, suzbijamo takva razmišljanja i tješimo sami sebe u stvarima u kojima takvoj utjesi nema mjesta. Gađenje je, ponovimo to još jednom, prepreka za ispravno javno prosuđivanje i razumnu samilost. U ovom slučaju ono je prepreka i za razumnu samokritiku, dok prosudba o sličnim mogućnostima potiče na zdravu samokritiku.